

Субсидіарна демократія в умовах глобалізації і регіоналізації політичного простору

Тетяна Панченко,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології

Харківського національного університету
ім. В. Каразіна

У статті здійснюється спроба обґрунтувати модель субсидіарної демократії як такої, що забезпечує розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію у порівнянні з вищим рівнем. Така модель інтегрує елементи глобальної (передусім, космополітної), учасницької та деліберативної (дорадчої) демократії і позиціонується як така, що відповідає процесам глобалізації та регіоналізації політичного простору.

До останнього часу основною просторовою спільнотою, де реалізується демократія, формуються і діють демократичні інститути, вважалась держава-нація. Проте в останні сорок - п'ятдесят років під впливом інтернаціоналізації та локалізації суспільного життя система національних держав „розмивається”, відбувається процес передавання частки суверенітету на наддержавний і субнаціональний рівень. Під впливом інтернаціоналізації інформаційні, фінансові та інші процеси, викликані глобалізацією та регіональною інтеграцією, скорочують можливості національних урядів контролювати внутрішньополітичну ситуацію та управляти нею. Наднаціональні й міжнародні недержавні організації все більше впливають на громадську думку, на формування політики, вироблення законів, а також виконують функції соціального захисту. Але глобалізація обмежує роль держави не лише „згори”, але й „знизу” — зміцненням і прямим виходом на міжнародну арену окремих регіонів, передусім у межах Європейського Союзу. Регіони ЄС не лише взяли на себе усі функції з обслуговування населення, але й все більше розширюють транскордонну активність. Утворені з адміністративно-територіальних одиниць різних держав, євро регіони реалізують масштабні проекти,

вирішують завдання соціально-економічного розвитку, виробляють власні правила. Є приклади, коли у форматі „євро регіону” здійснюється планування економічного розвитку всієї його території та використання ресурсів, які формально належать різним країнам, утворюються банки розвитку. Окрім того, „локалізація”, чи „регіоналізація”, суспільного життя проявляється у зростанні активності органів регіональної і місцевої влади для розширення участі громадян у прийнятті рішень, котрі зачіпають їхні інтереси.

Таке „розмивання” суверенітету не може не позначитися на функціонуванні демократії та її інститутів, для якої національна держава була опорою більше двохсот років. З одного боку, інтернаціоналізація економічного і політичного життя унеможливило ефективне демократичне управління в межах окремої держави. З іншого боку, зростає розчарування громадян у можливостях традиційних демократичних систем, котрі не забезпечують необхідне представництво та захист інтересів місцевих колективів у масштабі держави. Отже глобалізація, поширюючи демократичний спосіб життя на весь світ, висуває нові вимоги до самої демократії і внаслідок цього змінює її. Не випадково багато науковців замислюються над можливістю перетворення демократії в більших масштабах, запитуючи, чи зможе колись глобальна влада стати демократичною, правовою і „прозорою”, тобто такою, якою свого часу стала державна влада в європейських країнах? Чи зможуть регіональні спільноти контролювати глобальну наддержаву та відстоювати перед нею свої права? Нарешті, чи не перетвориться влада народу у межах держави на владу капіталу в межах глобального світу?

Глобалізація та регіоналізація обумовлюють появу нових моделей демократії та змушують переосмислювати ті, що вже існують. Чимало наукових праць націлені на осмислення феномена демократії в контексті зростання тенденцій глобалізації, на аналіз чинних моделей демократії та обґрунтування її нових специфічних моделей. Особливий інтерес становлять результати досліджень таких західних авторів, як Б. Барбер, Ю. Габермас, Д. Гелд, Е. Гутман, Р. Даль, Д. Драйзек, Д. Дьюї, Е. Мак-Грю, К. Мангейм та інших, а також розробки російських та вітчизняних дослідників — Е. Баталова, В. Бортникова, Т. Грозицької, М. Делягіна, Ю. Красіна, А. Маратова, В. Руденка, О. Фісуна та інших. У них представлені різні, часто суперечливі уявлення про майбутнє демократії, неоднозначні оцінки її моделей, унікальні пропозиції з вдосконалення демократичних інституцій тощо. При значній увазі наукової спільноти до цієї проблеми, перспективи демократії в епоху глобалізації залишаються невизначеними, отже ставити крапку в дослідженнях такого типу передчасно.

Метою статті є спроба обґрунтувати шляхи збереження і зміцнення демократії в умовах глобалізації та регіоналізації політичного простору на основі аналізу новітніх моделей демократії та здобутків політичної

теорії у цій сфері.

Сучасна політична теорія шляхи збереження і зміцнення демократії в умовах глобалізації та регіоналізації пов'язує принаймні з двома основними напрямками її трансформації. Представники першого напрямку перспективи демократії пов'язують з так званим третім демократичним перетворенням, тобто перетворенням демократії в більших масштабах — від демократії в національній державі до демократії в державі транснаціональній. Представники другого напрямку вишукують шляхи зміцнення демократії в межах національної держави, здатної протистояти авторитарним імпульсам як з середини національно-державних спільнот, так і зовні.

Представники першого напрямку (Д. Гелд, Д. Драйзек, Е. Мак-Грю та інші) виходять з неминучості та необхідності утвердження глобальної (транснаціональної) демократії, що визначатиме демократичну архітектуру глобального і регіонального врядування. Хоча така глобальна демократія може бути реалізована досить різними способами (у формі ліберал-інтернаціоналізму, радикальної плюралістичної демократії, космополітної демократії, дорадчої (дискурсивної) демократії тощо), саме вона, на переконання прихильників цього підходу, спроможна забезпечити демократичне облаштування чи то єдиного світу, чи то багатоманітного „світу світів”.

Представники другого напрямку джерело зміцнення та збереження демократії пов'язують з потенціалом учасницької та дорадчої демократії, можливості якої досі не були задіяні у повному обсязі. Йдеться про включення більшості громадян до реального політичного процесу, розширення поля громадянської ініціативи і творчості, обмеження всевладдя еліт, гармонізацію суспільних відносин (К. Мангейм, Дж. Дьюї та інші). Все це стає можливим в сучасному інформаційному суспільстві завдяки використанню можливостей інформаційно-комп'ютерних технологій, які дають змогу кожному громадянину отримувати необхідну інформацію про громадські справи, брати участь у безпосередньому обговоренні всіх значущих питань (Б. Барбер, Р. Роудз та інші).

На тлі усвідомлення низки нерозв'язних проблем як традиційної демократії участі, так і її сучасних трансформацій — теле-, кібер-, електронної демократії, таких, як проблеми пасивності, незацікавленості та некомпетентності, останнім часом чимало дослідників звертаються до потенціалу дорадчої демократії (Е. Гуман, Д. Томпсон, Ю. Габермас та інші). Зокрема, в контексті викликів сучасності дістала високої оцінки інтерпретація учасницької демократії Ю. Габермаса, відома як модель „деліберативної (дорадчої) демократії”. Деліберативний процес (від англ. deliberate — обдумувати, радитись, обговорювати) як процес масових консультацій, фабрик думки всередині країни з суспільно значущих проблем і залучення до вироблення публічної політики якомога

більшої кількості громадян, на думку Ю. Габермаса і його прихильників, здатний забезпечити по-справжньому демократичне врядування. Адже деліберативна демократія ніби поєднує ліберальну увагу до індивіда або, в контексті діалогу культур, до малих груп, меншин, ліберальну справедливість, що ґрунтується на чесності, та комунітаристське прагнення до інтеграції, взаєморозуміння, рівності, солідарності.

Окреслені два підходи, на нашу думку, не є взаємовиключними в умовах одночасної глобалізації і регіоналізації політичного простору. Навпаки, цілком можливе поєднання елементів глобальної демократії з тими чи іншими проявами демократії участі на різних рівнях врядування. Для того, щоб проілюструвати можливість такого поєднання, треба проаналізувати перспективи Європейського Союзу, досвід побудови якого не лише яскраво демонструє переплетіння та взаємодоповнення процесів глобалізації і регіоналізації, але й втілення в життя нової моделі управління, яка претендує на здатність ефективнішої підтримки балансу між державними і приватними інтересами, ніж традиційна держава-нація. Адже у межах ЄС, з одного боку, наднаціональні органи розширюють свої повноваження, а з іншого — регіони заявляють про більшу ефективність вирішення проблем, які раніше входили до компетенції національних держав.

Щодо перспектив ЄС, то, зважаючи на неоднозначність процесу регіоналізації на європейському континенті, експерти з євроінтеграційних процесів висувають три різні сценарії розвитку подій. Перший: поступове відмирання національної держави через її невідповідність сучасним реаліям і формування Єдиної Європи двох рівнів — наднаціонального та регіонального. Другий, скептичний сценарій щодо інтеграції європейських держав. І, нарешті, третій — „треступенева” Європа: Євросоюз, національна держава, національні регіони [1, с. 8].

В контексті перспектив демократії перший сценарій, що пропонує „радикальну демократизацію” міжнародних відносин, на практиці може виявитися „атакою на демократію”, оскільки представництво інтересів населення в органах прийняття рішень зводиться до мінімуму, а інститути ЄС стануть інструментом реалізації інтересів великих економічних структур, капіталу. Цієї думки дотримуються євроскептики, які наполягають на збереженні провідної ролі за нацією-державою, яка має усі важелі для забезпечення демократичного врядування. Проте сьогодні процес регіоналізації зупинити неможливо, а тому серед згаданих сценаріїв майбутнього ЄС останній найточніше відображає ситуацію у взаємодії регіону, національної держави та ЄС, що склалася на даний час. Йдеться про трирівневу Європу, де кожний рівень наділений відповідними повноваженнями на основі принципу субсидіарності. Тобто регіони набувають усе більшого економічного та політичного значення, але національні держави ще потрібні для забезпечення інтересів своїх громадян і організацій через нерівномірність економічного розвитку.

На нашу думку, розвиток подій саме за третім сценарієм є найбільш

бажаним з огляду на перспективи демократії. Збереження балансу між рівнями врядування на основі принципу субсидіарності є своєрідною гарантією демократії, спроможною стримувати вплив великих економічних структур у межах ЄС.

Цей приклад наведено з метою привернути увагу до принципу субсидіарності та його застосування як важливої характеристики демократичного врядування в епоху глобалізації та регіоналізації політичного простору. Згідно з принципом субсидіарності, вищі суспільні одиниці мають право і повинні розв'язувати лише ті проблеми, на виконання яких нижчі структури не здатні. Субсидіарність може виступати характеристикою демократії на тій підставі, що вона, будучи соціально-етичним і громадсько-політичним принципом, має відношення, з одного боку, до взаємин індивідів та інститутів, а з іншого — застосовується у відносинах між різними рівнями управління. У першому випадку вона сприяє розвитку індивідуальних здібностей, самовизначенню й особистій відповідальності, у другому — забезпечує право нижчої інстанції на першочергову дію у порівнянні з вищою інстанцією. Таким чином, у громадсько-політичному житті принцип субсидіарності може поширюватися й на органи влади, а відтак і на інституції громадянського суспільства, і на індивідів. В результаті поєднуються процедурний і субстатійний підходи до демократії, адже до уваги беруться й процедури, які дозволяють народу проявити свою волю, й політика уряду, яка у нашому випадку має гарантувати децентралізацію.

З огляду на це вважаємо за доцільне вживати поняття „субсидіарна демократія” як форму демократії, що забезпечує розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію у порівнянні з вищим рівнем. При цьому нижчою інстанцією може бути окремий індивід, громадська спільнота, місцевий орган управління, а вищою, відповідно, та чи інша громадська інституція, держава, орган управління вищого рівня. Тому доцільно у межах субсидіарної демократії поєднати елементи глобальної демократії з тими чи іншими проявами демократії участі на різних рівнях врядування.

Хоча необхідність утвердження субсидіарної демократії зумовлюється сучасними соціально-політичними процесами, її джерела можна побачити в класичних демократичних концепціях. Багато що для вибудовування субсидіарної демократичної моделі, за нашим переконанням, можна почерпнути з праць класиків політичної думки, у яких здійснюються спроби оптимального співвідношення прямої і представницької демократії. Йдеться, передусім, про праці Ш. Л. Монтеск'є, Т. Джефферсона, А. де Токвіля.

Ш. Л. Монтеск'є у творі „Про дух законів”, розмірковуючи про республіканську форму правління, звертався до досвіду античних полісів-держав з прямою демократією і сучасної йому Англії, де він міг

спостерігати здійснену повною мірою представницьку владу. На основі своїх спостережень особливостей здійснення прямої і представницької демократії, мислитель доходить висновку, що „народ, якому належить верховна влада, має зробити сам усе, що його стосується; а те, чого він не в змозі виконати, він має робити через посередництво своїх уповноважених” [2, с. 170].

Т. Джефферсон у своїй концепції демократичного правління розумне співвідношення прямої і представницької демократії розглядає як головний засіб проти можливих зловживань владою, який забезпечує безпосередню участь народу в політичному управлінні, в діяльності всіх гілок влади. Він не лише вірив у „вирішення питань самим народом, де це можливо, й органами влади лише там, де це необхідно” [3, с. 36], але й наочно уявляв функціонування такої системи влади. За Т. Джефферсоном, система управління державою полягає у єдності різних рівнів: 1) загальної федеральної республіки для всіх питань, що стосуються зовнішньої і федеральної політики; 2) республіки штату, що має відношення винятково до її громадян; 3) окружної республіки, що опікується справами та інтересами округу; 4) районної республіки для дрібних, але водночас важливих місцевих питань. І все це разом узятє, вважав він, поєднується завдяки тому, що „кожному громадянину особисто доручається управління народними справами” [цит. за 4, с. 158].

Співвідношенню прямої і представницької демократії чимало уваги приділив і А. де Токвіль у праці „Про демократію в Америці”. Він із захопленням описує, як принцип народовладдя втілюється в життя у США, де він проявляється у різних формах. Услід за Т. Джефферсоном та іншими американськими просвітниками, корені такого устрою А. де Токвіль вбачає в тому, що „політичне та адміністративне життя зосереджене в трьох основних центрах діяльності, які можна було б порівняти з різними центрами нервової системи, які управляють рухами людського тіла” [5, с. 63]. На першому рівні перебуває громада, далі — округ, потім — штат. Завдяки первинності громади в цій системі „кожна людина володіє рівною частиною влади й кожна однаковою мірою бере участь в управлінні державою” [5, с. 67]. При цьому мислитель визнає, що вже на рівні громади людина підкоряється суспільству. Це відбувається не тому, що вона „менш за інших здатна управляти державними справами, а тому, що визнає корисним для себе союз із собі подібними й розуміє, що цей союз не може існувати без влади, яка підтримує порядок” [5, с. 67].

Реалії пізньокapіталістичного суспільства, які демонстрували відмову від реальної участі громадян у вирішенні питань місцевого життя, та зумовлений ними „посткласичний поворот” в демократичній теорії, започаткований М. Вебером і Й. Шумпетером, надовго відвернули увагу дослідників від відповідних питань. Лише у 1980 - 1990-х роках отримує теоретичне обґрунтування модель партисипаторної демократії, або „демократії безпосередньої участі” у працях К. Пейтман, К. Б. Макферсона,

Дж. Мансбриджа, Б. Барбера, Дж. Дрижека, Дж. Ціммермана, Дж. Фішкіна. Услід за класиками ці дослідники наголошують на необхідності поєднання елементів представницької демократії на національному рівні з прямою участю громадян у політичному процесі на рівні міста і громади, повернення до уявлення про демократію як справжню мету суспільного устрою.

На жаль, модель партисипаторної демократії не мала такого впливу на перебіг демократичного розвитку, як, скажімо, ідеї, висловлені цитованими вище класиками політичної думки. Відмова від реальної участі громадян у вирішенні питань місцевого життя, яка тривалий час підживлювалася принципами, схваленими посткласичними моделями демократії, змінила демократію. Її внутрішній устрій, зазначає М. Делягін, перестав відповідати об'єктивним вимогам глобалізації та вже не здатний „автоматично” вирішувати проблеми, що виникають. А саме в автоматизмі й полягала протягом останніх століть історична сила демократії [6, с. 120].

Модель субсидіарної демократії об'єднує в собі й основи класичних уявлень про оптимальне поєднання представницької і прямої демократії, сучасних уявлень про глобальну демократію та демократію участі (у тому числі й про „демократію безпосередньої участі” та дорадчу демократію). На базовому рівні місцевого самоврядування вона спирається на широкий спектр форм співучасті людей у справах громади — референдуми, опитування громадської думки, громадські слухання, утворення постійно діючих громадських комітетів, комісій і рад, органів громадського контролю, виробничих бригад тощо. По суті, на рівні місцевого самоврядування субсидіарна демократія у чистому вигляді є учасницькою, за Б. Барбером — „сильною демократією” (strong democracy). Для характеристики локального рівня реалізації субсидіарної демократії можна навести цитату Б. Барбера: „Це радше самоврядування громадян, ніж представницьке самоврядування в ім'я громадян. За такої демократії активні громадяни безпосередньо урядують над собою, хоча не конче на кожному рівні й кожної миті, а досить часто й, зокрема, тоді, коли треба вирішувати головні політичні питання, і коли виявляють свою дію значні сили” [7, с. 258].

Окрім безпосередньої участі громадян у прийнятті суспільно значущих рішень вже на локальному рівні цілком доречним є використання можливостей дорадчої демократії, яка поєднує ліберальні та комунітаристські принципи. А субсидіарність вимагає від органів місцевого самоврядування узгодження рішень, ухвалених на рівні тих чи інших форм співучасті громадян, або вирішення питань, які не можуть бути вирішеними представниками громадськості.

На наступному рівні управління, який може бути проміжним між місцевим і національним, або місцевим та інфранациональним, субсидіарні відносини передбачають вирішення кола питань життєдіяльності регіону (району чи іншої адміністративної ланки), які не здатні вирішити органи місцевого самоврядування базового рівня. На цьому рівні механізми широкої і прямої участі громадян, які ефективно спрацьовують у межах невеликих

територіальних та виробничих спільнот і місцевого самоврядування, де можливе безпосереднє залучення громадян до обговорення, прийняття і реалізації рішень, використовуються вже менш інтенсивно. Проте на цьому рівні активніше включаються механізми деліберативної (дорадчої) демократії через комунікацію органів врядування з різними спільнотами громадянського суспільства, в результаті чого, за Ю. Хабермасом, утворюються „сцени, на яких може відбуватися більш чи менш раціональне формування політичної думки і політичної волі” [8, с. 370].

Вже на цьому рівні може бути задіяний новий інститут громадянської участі, запропонований Р. Далем. Йдеться про віртуальні деліберативні спільноти („мініпопулюси”) — неформальні громадянські асамблеї випадково обраних громадян, що зайняті оцінкою подій та виробленням рекомендацій на основі обробки думок експертів, які могли б стати ще одним центром (точніше, децентрованим простором-різоюмою) прийняття суспільних рішень [цит. за 9, с. 66 — 67].

Окреслені механізми дорадчої демократії продовжують діяти й на національному рівні. Знову ж, субсидіарні відносини вимагають, щоб органи врядування проміжного, інфранационального та національного рівнів передусім узгоджували питання, висунуті інститутами культурно мобілізованої громадськості. На усіх цих рівнях можуть бути задіяні й елементи учасницької, передусім електронної демократії як додатковий механізм волевиявлення громадськості.

На особливу увагу в побудові субсидіарних відносин різних рівнів управління та громадянського залучення заслуговує державний рівень, на якому узгоджуються необхідні питання регіонального значення та приймаються рішення національного масштабу. На відміну від традиційного демократичного врядування, субсидіарне врядування на державному рівні не будується винятково на представництві. Субсидіарна демократія на національному рівні потребує трансформації традиційної представницької системи на модель, що передбачає набагато більший рівень залучення громадян, громадських організацій, груп інтересів та інших суб'єктів громадянського суспільства у процес вироблення публічно-власних рішень. Отже на цьому рівні вона орієнтована на вироблення рішень за участю громадян, що стосуються загальнонаціональних питань та узгодження необхідних питань регіонального рівня.

І, нарешті, транснаціональний рівень управління особливо вимагає субсидіарних відносин (досвід об'єднаної Європи це підтверджує). Чимало питань у сфері безпеки, економічного співробітництва об'єктивно не можуть бути вирішені на рівні окремої держави, а тому їх розв'язання потребує залучення інститутів транснаціонального рівня. При цьому, як зауважує Д. Гелд, „центри витворення постанов повинні перебувати за межами державних кордонів, якщо „нижчі” рівні ухвалення постанов не можуть задовільно розглядати та розв'язувати питання транснаціональної і міжнародної політики” [10, с. 1007]. Лише в цьому випадку можна

уникнути основної загрози наддержавного врядування, яка полягає в тому, що „політична влада і спроможність ухвалювати установи будуть „підняті” нагору” [10, с. 1007].

Оскільки інститути транснаціонального рівня формуються переважно на засадах національного представництва, то до вирішення питань на цьому рівні теж широко залучаються представники вже світової громадськості. Це означає, що деліберативний процес не обмежується державними кордонами, виходячи на транснаціональний рівень. Проте саме держави залишатимуться у глобальному політичному процесі центрами політичних дискусій і мобілізації.

Якщо Д. Гелд у своїй теорії „космополітичної демократії” залишає за державами лише цю функцію, то субсидіарна демократія вимагає від держави виконання багатьох традиційних функцій. До того ж, за умов субсидіарної демократії учасницька демократія на місцевому рівні визнається не як „додаток до публічних асамблей широкого глобального порядку” [10, с. 1007], а як елемент єдиної системи демократичного врядування. Загалом Д. Гелд у своїй концепції обґрунтовує необхідність розподілу повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії і взаємопов’язаності та навіть пропонує критерії, що допомагають класифікувати й розподіляти політичні питання по різних рівнях урядування (критерії екстенсивності, інтенсивності та порівняльної ефективності), проте, на нашу думку, він дещо абсолютизує роль космополітичного демократичного права як такого, що регулює цей розподіл. Нинішні державні функції Д. Гелд розділяє між асоціаціями держав, субдержавними одиницями і транснаціональними спільнотами, організаціями та агентствами, пропонуючи утворення нових форм і рівнів врядування, що робить модель космополітичної демократії досить віддаленою від реалій. Натомість субсидіарна демократія певним чином реалізується вже сьогодні в межах ЄС, що розширюється досить інтенсивно, та потенційно може застосовуватися до рівнів урядування, що існують сьогодні навіть за межами ЄС.

Безумовно, субсидіарна демократія не позбавлена певних труднощів та незгодженостей, які стосуються, передусім, визначення юрисдикції того чи іншого рівня врядування за умов розв’язання нестандартних проблем. Та попри це, на нашу думку, змодельовані вище субсидіарні демократичні відносини можуть досить органічно вписуватись у процеси глобалізації та регіоналізації політичного простору, адже вони передбачають механізми контролю над процесом „розмивання” суверенітету національної держави.

Ця публікація є однією з перших спроб автора визначити контури моделі субсидіарної демократії. А тому подальші наукові пошуки будуть пов’язані з її конкретизацією, виокремленням її характеристик, її переваг і вад, у тому числі й стосовно її реалізації в умовах українського суспільства.

Література:

1. **Бусыгина И. М.** Концептуальные основы европейского регионализма / И. М. Бусыгина // Регионы и регионализм в странах Запада и России / Ин-т всеобщей истории РАН; Отв. ред. Р. Ф. Иванов. — М., 2001. — С. 7 — 15.
2. **Монтескье Ш. Л.** О духе законов / Шарль Луи Монтескье [сост., пер. и коммент. А. В. Матешук]. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.
3. Томас Джефферсон о демократии / [Сост.: Сол К. Падовер]. — СПб.: Лениздат, 1992. — 335 с.
4. **Сытин А. Г.** Политическая философия демократии: вклад Томаса Джефферсона / А. Г. Сытин // ПОЛИС. — 2008. — № 1. — С. 153 — 168.
5. **Токвиль А.** Про демократію в Америці. У двох томах / Алексіс де Токвіль [Пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передмова А. Жардена]. — К.: Видавничий дім „Всесвіт”, 1999. — 590 с.
6. **Делягин М. Г.** Ценностный кризис: почему формальная демократия не работает / М. Г. Делягин // ПОЛИС. — 2008. — № 1. — С. 109 — 122.
7. **Барбер Б.** Сильна демократія: політика учасницького типу / Бенджамін Барбер // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 254 — 262.
8. **Хабермас Ю.** Три нормативні моделі демократії / Юрген Хабермас // Демократія: Антологія. — С. 364 — 372.
9. **Фисун А. А.** Демократия, неопаримонализм и глобальные трансформации: [монография] / А. А. Фисун. — Харьков: Константа, 2006. — 352 с.
10. **Гелд Д.** Демократія і глобальний порядок / Девід Гелд // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 985 — 1025.